

## Успенський собор Києво-Печерської Лаври – національна святині, відроджена за доби Незалежності України

Аліна Кондратюк

науково-дослідний відділ вивчення мистецької спадщини Національного заповідника «КиєвоПечерська лавра»

**Series Byzantina. Ukrainica, 3, 2022**

Собор Успіння Пресвятої Богородиці – перша кам'яна споруда Києво-Печерського монастиря, збудована у 1073–1078 роках грецькими та давньоруськими майстрами.

Храм був новаторською для свого часу спорудою – досить великий хрестово-купольний, шестистовпний, трьохапсидний з розвиненим нартексом та хорами, увінчаний напівсферичним куполом на світловому барабані, збудована в техніці «opus mixtum» – змішаної кладки з перемежованими рядами каменю і плінфи. Собор значною мірою визначив подальший розвиток та формування архітектурного ансамблю монастиря, ставши його композиційною доміантою. Протягом майже тисячолітнього періоду існування храм неодноразово зазнавав пошкоджень, ремонтувався та перебудовувався.

За давньоруської доби інтер'єр Успенського собору був пишно оформлений. Первісне оздоблення виконали грецькі майстри, у розписах інтер'єру брав участь Аліпій Печерський – перший історично відомий живописець Давньої Русі. Вівтарна частина, барабан купола і паруси були оздоблені мозаїкою. Стіни храму прикрашав фресковий розпис.

Фрагменти мозаїчних композицій зберігалися до середини XVII ст. Їх у 1654–56 роках бачив і описав сирійський мандрівник архідиякон Павло Алеппський. У центральній вівтарній апсиді була представлена Богородиця у повний зріст з руками, піднятими у жесті моління. Певно цей образ був подібний до вівтарної композиції Софії Київської. У центральному вівтарі нижче знаходилась композиція «Євхаристія» і святительський чин. Дві великі композиції, які бачив Павло Алеппський – «Успіння» і «Різдво Христове» прикрашали північну і південну стіни центрального нефа.

Вівтарна частина відділялася темпломом – невисокою мармуровою перепорою з іконами, яка розмішувалася між двома опорними стовпами. Обабіч Царських врат були ікони Христа і Богородиці у металевих ризах. Храмова ікона Успіння (згідно переказу цей образ грецькі іконописці, вирушаючи на Русь, отримали від самої Богородиці) містилася праворуч. Парапети хор прикрашали орнаментовані шиферні плити.

Нові розписи на місцях утрачених були виконані під час відновлювальних робіт у 70-х роках XV ст. за князювання Симеона Олельковича. Цей живопис проіснував до руйнації монастиря кримським ханом Менглі-Гераєм (1482).

Після відбудовчих робіт, проведених у Великій церкві за Петра Могили, в оздобленні храму з'явилася низка нових сюжетів, зокрема живописні композиції на фасадах.

Можливо нові зображення у храмі з'явилися після ремонтних робіт, проведених коштом гетьмана Мазепи (1687-1708).

Унаслідок пожежі 1718 року внутрішнє оздоблення Успенського собору було майже повністю знищено. Відновлювальні роботи розпочалися 1722 року і тривали 7 років.



1. Розписи склепінь центральної частини Успенського собору. Загальний вигляд, 2010-ті рр.

Окрасою храму став новий п'ятирусний дерев'яний позолочений іконостас, різьблений чернігівським майстром Г. Петровим. Його прикрашали 11 колон коринфського ордеру. З 64 ікон 42 мали позолочені ризи, а 22 були прикрашені срібними вінцями. Майстерно вирізьблені дерев'яні іконостаси у бокових вівтарях були позолочені.

Внутрішні стіни храму були розписані заново лаврськими художниками та київськими живописцями. Цей живопис не зберігся. Уявлення про нього дають рукописні копії проекту розпису, що збереглися в Центральній науковій бібліотеці України імені В.

І. Вернадського. Скорочений варіант проекту був опублікований наприкінці XIX ст. М. Істомінім під назвою «Описание иконописи Киево-Печерской лавры».

Три стіни нефа оперізували портрети на повний зріст архімандритів Києво-Печерського монастиря, князів та гетьманів, донаторів, меценатів та інших людей, що прислужилися церкві. У храмі також була велика кількість портретів на полотні, переважно лаврських архімандритів та окремих меценатів. Більшість із них зберігається у Національному художньому музеї України.

Упродовж XVIII – першої половини XIX ст. стінопис головного лаврського храму неодноразово поновлювали. У 1840–42 рр. відбулося майже повне поновлення стінопису. За виконанням робіт наглядав академік Санкт-Петербурзької академії мистецтв Ф. Солнцев. Виконані ним малюнки тогочасних інтер'єрів свідчать, що основні сюжети і їхнє розміщення в системі розписів загалом були ті самі, що у першій половині XVIII ст.

Протягом 1894–1900 років групою художників під керівництвом В. Верещагіна та С. Лазарева-Станіщева був виконаний розпис інтер'єру собору у неовізантійському стилі». Частина розписів цього часу збереглася у вівтарній частині.

Незважаючи на руйнування й перебудови, богослужіння у храмі відбувалися аж до радянського часу. 1929 року храм був переданий Всеукраїнському музейному містечку та перетворений спочатку на Музей історії релігії, згодом – на Центральний антирелігійний музей.

3 листопада 1941 року під час окупації Києва нацистами Успенський собор був зруйнований потужним вибухом. Північно-західна та центральна частини храму знищені до підмурків, збереглися лише вівтарі приділів Михайлівського, Іоанно-Богословського та Андрія Первозванного, частково центральний вівтар та архідияконник.

За доби Незалежної України наприкінці XX – на початку XXI ст. Успенський собор було відтворено. Це було подією національного значення й відбувалося у комплексі заходів на честь святкування 2000-ліття Різдва Христового. Історична реконструкція головного лаврського храму мала величезний суспільний резонанс. Можливість втілення цього задумів з'явилася завдяки безпосередній підтримці Президента України Л.Д. Кучми (Наказ Президента України від 9 грудня 1995 р. «Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури»). Проект відтворення монументального живопису у бароковій стилістиці XVIII ст. був розроблений інститутом «Укрзахідпроектреставрація».

У відродженні київських святинь взяли участь представники понад 120 реставраційних спеціальностей з усіх областей України. Напередодні святкування 2000-ліття Різдва Христового Успенський собор був освячений.





2. П'ятий Вселенський собор. Розписи південної стіни трансепта Успенського собору. 2010-ті рр.

Собор Успіння Пресвятої Богородиці Києво-Печерської лаври - найскладніший і найцікавіший об'єкт реставрації в сучасній Україні. Він був відтворений у формах українського бароко періоду його розквіту. Невелика частина споруди – приділ Св. Іоанна Предтечі відтворено в стилі давньоруського мистецтва. Виконання настінних розписів розпочалося 2007 р. й досі триває, але монументальний ансамбль близький до завершення. В процесі виконання нових розписів Успенського собору було залучено історичні й іконографічні матеріали самого зруйнованого храму, та інших пам'яток з музеїв України, виконаних в стилі українського бароко.

Проект відродження Успенського собору не мав на меті здійснити точне технологічне відтворення зруйнованого храму. Це мав бути лише символ утраченої святині. Тому, у процесі відтворення, паралельно з традиційними були широко застосовані сучасні матеріали й технології (зокрема, при виконанні розписів було використано стійкі мінеральні фарби типу "Кейм").

Особливості архітектури новозбудованого храму (це залізобетонна конструкція, у новому храмі відсутні кілька приділів, що були у XVIII ст.), вплив громадської думки, політичні обставини, побажання керівництва Києво-Печерської лаври та багато інших об'єктивних чинників - це фактори, що призводили до коригувань первинного проекту. Новий стінопис інтер'єру Успенського собору має велику кількість сюжетних і

тематичних аналогій з розписами Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври - єдиного повністю збереженого ансамблю розписів лаврської школи доби бароко. Частина композицій відтвореного храму - це, власне, копії, розписів Троїцької церкви.



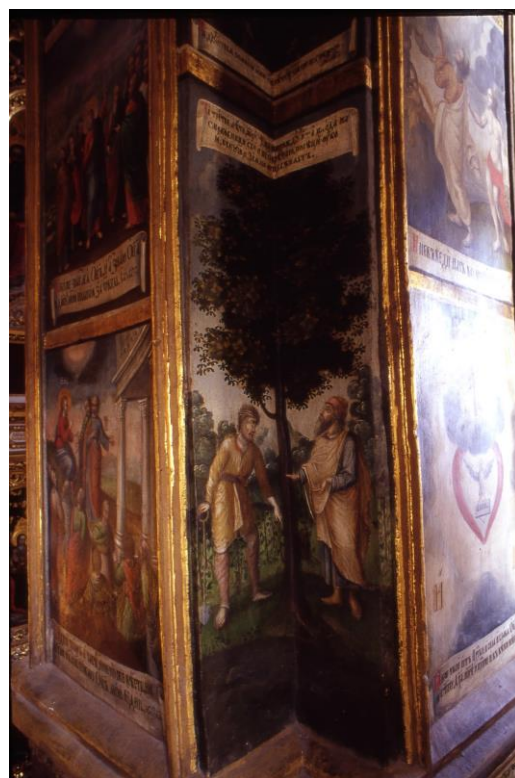
Іл. 8. Перший Вселенський собор. Розписи західної стіни центрального нефа Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври. 20-ті – 30-ті. рр. XVIII ст.

Загальне керівництво живописним процесом на першому етапі здійснював В.М. Прядка. У розписах брали участь О. Владимірова, В. Пасивенко, родина Дмитренків (Любомир, Тамара та Андрій), О. Григоров, В. Григоров, О. Пігарьов, А. Гончар, М. Стороженко та ін.



Відповідно до проекту у відбудованому храмі були встановлені іконостаси - центральний (виконаний у 1998-2000), на паперті, у бічних приділах - Стефанівському (2004), Іоанно-Богословському (2014) і на хорах: у приділі Андрія Первозванного (2005) та Преображенському (2005). Ікони й різьблення виконано у стилі українського бароко. Ікони в іконостасах виконали В. Прядка, О. Ришняк, Я. Скрентович, Н. Скрентович, Л. Чорна, У. Горбачевська, С. Цимбалюк, Б. Балицький, Ю. Геріга, О. Григоров, М. Стороженко та ін.

Вдаючись до історичної реконструкції барокового малярства, виконавці, безперечно, не мали на увазі буквально "повернення до минулого". Адже, творчість кожного художника індивідуальна й неповторна, і митець завжди при цьому є сином свого часу. Відтворена пам'ятка не може ввести відвідувача в оману щодо часу свого виконання. Перед виконавцями нового розпису Успенського собору було поставлено завдання передати самий дух утраченого монументального ансамблю.



10. Притча про смоківницю. Розписи у внутрішньому куті хрещатого стовпа Успенського собору. 2010-ті рр.

11. Притча про смоківницю. Розписи у внутрішньому куті хрещатого стовпа Троїцької надбрамної церкви.

20-ті – 30-ті. рр. XVIII ст.

Унікальна пам'ятка вітчизняної архітектури, історії й мистецтва – Успенський собор, зазнавши протягом більш ніж дев'яти століть численних трансформацій, завжди був і зараз залишається окрасою Соборної площі і архітектурного ансамблю Києво-Печерської лаври в цілому.

### Бібліографія

1. Верещагин В. П., К вопросу о расписании стен великой церкви Киево-Печерской Лавры // Труды Киевской духовной академии.– 1901. - № 3. – С. 440-446.
2. Дятлов В. Киево-Печерска Лавра. Справочник-путеводитель. – К.: Типография Киево-Печерской Лавры, 2008. – 448 с.
3. Жолтовський П.М. Монументальний живопис на Україні XVII – XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1988. – 159 с.
4. Истомин М.П. К истории живописи в Киево-Печерской лавре // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. – 1895.- Кн. 9. – Отд. 2. - С. 65-75.
5. Истомин М.П. К вопросу о древней иконописи Киево-Печерской лавры // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. – 1898. – Кн. 12. – Отд. 2. – С. 3-19.
6. Истомин М.П. Описание иконописи Киево-Печерской лавры // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. – 1898.– Кн. 12. – Отд. 3. – Приложение. - С. 34-89.
7. Истомин М.П. Обучение живописи в Киево-Печерской лавре в XVIII в. // Искусство и художественная промышленность. – 1901. - № 10. – С. 291-310.
8. Каргер М. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города: В 2 т. / АН СССР. – М. - Л., 1961. - Т. 2: Памятники киевского зодчества X - XI вв. – 662 с.
9. Килессо С. К. Киево-Печерская лавра. – М.: Искусство, 1975. – 144 с.
10. Кузьмин Е. Несколько соображений по поводу уничтоженных и уцелевших памятников старины в Киево-Печерской Лавре // Искусство и художественная промышленность . – 1900. - № 2. – С. 223-240.
11. Логвин Г.Н. Киево-Печерская лавра. – М.: Искусство, 1958. – 56 с.
12. Кондратюк А. Ю. Нові розписи Успенського собору Києво-Печерської лаври: спроба історичної реконструкції // Могилянські читання 2014 року: Зб. наук. пр.: Давньоруські храми: дослідження та збереження. До 925-ліття від часу освячення Великої Печерської церкви/ Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник; Ред. колегія: Л.П. Михайлина (голова) та ін. - К.: НКПІКЗ, Видавець Олег Філюк, 2015. - С. 391-396.

13. Кондратюк А. Ю. Нові розписи Успенського собору Києво-Печерської Лаври: досвід історичної реконструкції (частина 1). Електронний ресурс [Режим доступу]: <https://lavra.ua/uk/novi-rozpisi-uspenskogo-soboru-kiyev-pecherskoyi-lavri-dosvid-istorichnoyi-rekonstruktsiyi-2/>
14. Кондратюк А. Ю. Нові розписи Успенського собору Києво-Печерської Лаври: досвід історичної реконструкції (частина 2). Електронний ресурс [Режим доступу]: <https://lavra.ua/uk/novi-rozpisi-uspenskogo-soboru-kiyev-pecherskoyi-lavri-dosvid-istorichnoyi-rekonstruktsiyi-chastina-2/>
15. Кондратюк А. Ю. Нові розписи Успенського собору Києво-Печерської Лаври: досвід історичної реконструкції (частина 3). Електронний ресурс [Режим доступу]: <https://lavra.ua/uk/novi-rozpisi-uspenskogo-soboru-kiyev-pecherskoyi-lavri-dosvid-istorichnoyi-rekonstruktsiyi-chastina-3/>
16. Ошуркевич Л., Сліпченко Н., Сьомочкін І. Концепція відтворення стінопису Успенського собору Києво-Печерської Лаври // Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. – 2000. - № 11. – С. 101-144.
17. Петров Н.И. Об упраздненной стенописи великой церкви Киево-Печерской Лавры // Труды Киевской духовной академии. – 1900. – № 4. – С. 579-610.
18. Петров Н.И. Южно–русские иконы // Искусство в Южной России. Живопись, графика, художественная печать. – 1913. – № 11 – 12. – С. 459-505.
19. Сіткарьова О.В. Успенський собор Києво-Печерської Лаври: До історії архітектурно-археологічних досліджень та проекту відбудови. – К.: Свято-Успенська Києво-Печерська лавра, 2000.
20. Уманцев Ф.С. Настінні розписи в мурованих спорудах // Історія українського мистецтва: В 6 т., 7 кн. / Голов. ред. УРЕ. – К., 1968. – Т. 3: Мистецтво другої половини XVII – XVIII ст. - С. 154-193.
21. Чумаченко О. Образи з минулого. Білграфічний довідник осіб, похованих в Успенському соборі Києво-Печерської лаври. – К., 1999.
22. Эртель В.Д. О стенописи великой церкви Киево-Печерской Лавры // Труды Киевской духовной академии.– 1887. - № 4. – С. 500-527.
23. Яремич Ст. Памятники искусства XVI и XVII ст. в Киево-Печерской Лавре // Киевская старина. – 1900. – № 6. – С. 378-390.